

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Хараджи Марина Вікторівна

УДК 159.922.4/6-044.352-053.6

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Євтух Володимир Борисович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
факультет соціально-психологічних наук та управління,
виконуючий обов'язки декана.

Офіційні опоненти: дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України,
директор інституту;

кандидат психологічних наук, доцент
Горяньська Анжела Михайлівна,
Ніжинський державний університет імені М. Гоголя,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться «16» червня 2016 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.053.10 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « ___ » травня 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Серед різних питань міждержавної та внутрішньодержавної взаємодії між різними верствами населення та соціальними групами все гостріше постає проблема вибудовування безконфліктного співжиття громадян різного етнічного походження у межах однієї держави; розуміння й позитивне сприйняття та адаптація їх до соціальної реальності етнокультурного й етномовного розмаїття сучасного світу. Тому важливим напрямком психологічних досліджень є розробка і впровадження у життєву практику міжособистісних моделей міжетнічної толерантної взаємодії представників різних народів і носіїв різних етнічностей. Такі практики мають сприяти безконфліктним відносинам між вихідцями з різних поліетнічних країн, до яких належить й Україна.

Дослідження міжетнічної толерантності проводилися у межах етнопсихології (П. І. Гнатенко, В. Г. Крисько, А. А. Налчаджяна, М. І. Пірен); етносоціології (В. Б. Євтух, О. В. Хижняк, А. О. Ручка), етнології (С. В. Лур'є, В. А. Тишков), етнографії (С. А. Токарев), соціально-культурної антропології та психології (В. А. Тишков, Л. П. Нагорна), соціальної психології (І. С. Кон, Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко П. М. Шихірева та ін.).

Наприкінці ХХ-го та на початку ХХІ-го ст. психологи (В. С. Агеев, В. І. Данилюк, І. С. Кон, Н. М. Лебедева, А. М. Львовичкіна, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко, Г. В. Старовойтова, Т. Г. Стефаненко, А. М. Татарко та ін.) інтенсивно вивчають соціально-психологічні та акмеологічні особливості становлення і розвитку різного роду етнічних спільнот. У наукових доробках названих вчених міжетнічна толерантність розглядається у контексті міжетнічних групових відносин та особистісних міжетнічних взаємодій.

Накопичений дослідницький досвід дає підстави стверджувати, що вивчення різних аспектів міжетнічної толерантності учнів та особливостей її формування у шкільному середовищі поступово починає заповнювати як вітчизняний, так і зарубіжний науковий простір, зокрема психологічний. Такі зарубіжні вчені як П. В. Степанова, Д. Хейд розглядали теоретико-методологічні проблеми виховання толерантності в учнівському середовищі; А. Асєєва, Д. Бітнерова, О. Гаасхолт, Н. В. Мольденгаузер, Л. Тогєбі вивчали особливості міжетнічної толерантності в учнів різних навчальних закладів – гімназій, загальноосвітніх шкіл, в установах додаткової освіти; Н. М. Лебедева, О. В. Луњева, Т. Г. Стефаненко досліджували міжкультурний діалог у школі та розробили тренінг етнічної толерантності для учнів; М. Баліашвілі, Л. Мелікішвілі, Н. Сарджвеладзе, Н. Шушаньї запропонували методики виховання толерантності у поліетнічному шкільному колективі.

Українські вчені проводили кроскультурні дослідження міжетнічної адаптації учнів старших класів в умовах українських реалій (І. В. Брунова-Калісецька); підготовки майбутніх учителів музики до інтеркультурного діалогу в умовах поліетнічного регіону України; розглядали питання виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності

(Г. А. Назаренко); досліджували етнічні та національні ідентифікації й уявлення в українських дітей і підлітків (В. Н. Павленко) тощо. Проте, системного дослідження саме психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників не проводилося, тоді як їх визначення і впровадження у практику шкільного середовища сприятиме підвищенню рівня міжетнічної толерантності старшокласників й розширенню сфери успішної міжетнічної взаємодії, що є особливо значущим у цьому віці.

Таким чином, соціальна значущість і недостатній рівень психологічної розробленості проблеми обумовили вибір теми нашого дослідження: *«Психолого-педагогічні умови розвитку міжетнічної толерантності старшокласників»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідною темою «Філософія підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи», яка виконується у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; номер державної реєстрації 01-11 И 002944 й затверджена Вченою радою університету (протокол № 10 від 25.06.2010 р.) та узгоджена рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 24 березня 2015 р.).

Мета дослідження – теоретично та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці; обґрунтувати психолого-педагогічні умови та розробити й апробувати комплексну програму формування міжетнічної толерантності старшокласників.

В основу дисертаційного дослідження покладено *припущення* про те, що розвиток міжетнічної толерантності старшокласників в сучасних умовах побудови навчально-виховного процесу є недостатнім, а її функціонування буде більш ефективним при забезпеченні психолого-педагогічних умов, спрямованих на розвиток у старшокласників механізмів етнічної ідентичності, етнічної рефлексії та етнічної інтеракції шляхом реалізації програми психологічного супроводу з формування міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.

Відповідно до мети та гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми та психолого-педагогічні умови формування міжетнічної толерантності старшокласників.
2. Виявити чинники, вікові та гендерні особливості прояву міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.
3. Обґрунтувати критерії, визначити рівні та показники розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.
4. Теоретично обґрунтувати, розробити і апробувати програму психологічного супроводу з формування міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.

Об'єкт дослідження: міжетнічна толерантність учнів старших класів.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні умови формування міжетнічної толерантності старшокласників.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукової літератури з проблеми дослідження; *емпіричні* – спостереження, бесіда, опитування, психологічний експеримент (констатувальний, формувальний); *статистичні* – кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції r-Спірмена та t-критерій Стьюдента.

На різних етапах дослідження були використані такі психодіагностичні методики: для визначення особливостей расових, міжетнічних та гендерних стосунків – опитувальники «Що я знаю і думаю про екстремізм» та «Я й інші» (авт. Г. Л. Бардинер); для вимірювання дистанції, пов'язаної з расовою, національною приналежністю, віком, статтю, професією, релігією – методика «Шкала соціальної дистанції» (авт. Е. Богардус, адап. Л. Г. Почебут); визначення толерантних та інтолерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин – методика «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д. В. Адамчук, В. С. Собкін); виявлення особливостей міжнаціональних ставлень – методика «Житейські діалоги» та методика «В поїзді» (авт. Г. Л. Бардинер).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі середніх загальноосвітніх шкіл Київської, Закарпатської, Чернігівської, Одеської та Дніпропетровської областей з учнями старших класів впродовж 2010-2014 рр. Загальна вибірка склала 537 старшокласників віком від 15 до 17 років.

Наукова новизна та теоретична значущість роботи полягає у тому, що в ній:

вперше:

– визначено сутність поняття *міжетнічної толерантності старшокласників* як позитивно налаштованого індивідуально-особистісного ставлення старшокласників до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття світу, яке базується на усвідомленій адекватній терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної конструктивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей; критерії (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до мігрантів та представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію), показники та рівні (високий, середній, нижче середнього, низький) міжетнічної толерантності старшокласників; виявлено вікові та гендерні особливості міжетнічної толерантності старшокласників; обґрунтовано та здійснено системне теоретико-експериментальне дослідження *психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників*: 1) забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолога, соціального педагога, педагога-організатора) у регулюванні процесу формування міжетнічної толерантності; 2) формування взаємної довіри і поваги до представників інших етносів у процесі вибудовування міжетнічної взаємодії; 3) орієнтація на ціннісно-світоглядні засади, що стимулюють формування позитивних

тенденцій у міжетнічній взаємодії, зокрема міжетнічної толерантності; 4) виключення із міжетнічної взаємодії такої форми як інтолерантність; 5) формування поваги до індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп; 6) впровадження факультативних навчальних програм з історії та культури етносів планети; 7) використання різноманітних психолого-педагогічних підходів до формування міжетнічної толерантності у старшокласників; 8) оволодіння старшокласниками прагненням реалізовувати соціальний запит безконфліктної міжетнічної взаємодії; 9) усвідомлення й осмислення старшокласниками поліетнічності сучасного світу, переваг та ризиків його етнокультурної диверсифікації; на основі визначених психолого-педагогічних умов теоретично обґрунтовано доцільність, розроблено та експериментально доведено ефективність комплексної програми розвитку етнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі;

- *поглиблено та розширено* уявлення про чинники впливу (етнічна наповненість конкретних регіонів та поліетнічність країни загалом; різноманітність конкретних соціальних та культурних контекстів міжетнічної взаємодії; усталеність певної етнічної ідентичності учасників міжетнічної взаємодії; етнічне походження, стать та соціальний статус учасників міжетнічної взаємодії) на розвиток та функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі;

- *набуло подальшого розвитку* розуміння механізмів впливу (етнічна ідентифікація; етнічна рефлексія та міжетнічна інтеракція) на розвиток міжетнічної толерантності; шкільного середовища як контексту функціонування міжетнічної толерантності; моделювання на базі існуючого досвіду, передовсім, зарубіжного, позитивного впливу навчально-виховного процесу на сприйняття етнічного й культурного різноманіття й посилення позитивних компонентів у міжетнічній взаємодії, які передбачають підвищення рівня міжетнічної толерантності.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні результати та емпіричні дані дисертаційного дослідження, а також пакет психодіагностичних методик та авторська програма можуть бути використані шкільними психологами та учителями з метою розвитку міжетнічної толерантності учнів старшого шкільного віку. Отримані результати слугуватимуть для подальшої розробки проблематики, пов'язаної з феноменом міжетнічної толерантності як у рамках психологічних наук, так і у суміжних з ними соціогуманітарних науках; розробки та впровадження у практику моделей розвитку міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі нашої країни; підготовки нових та удосконалення існуючих нормативних чи спеціальних навчальних дисциплін з соціальної та етнічної психології.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися та отримали схвалення на *3-х міжнародних конференціях*: 71 щорічній міжнародній конференції Латвійського університету (Рига, лютий 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Європейський вибір України та освіти» (Київ-Луцьк-Житомир-Рівне, 2014 р.), IX Міжнародній

науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Київ-Кам'янець-Подільський, 2015 р.); *на 3-х наукових семінарах, наукових студіях та етносоціологічних школах*: Першому засіданні Наукової етносоціологічної школи професора Володимира Євтуха (Київ, 2011 р.); Перших Українських педагогічних студіях «Освіта і культура як запорука сталого демократичного розвитку суспільства» (Київ-Луцьк-Рівне, 2012 р.); Другому інноваційному семінарі «Евалюація науково-освітніх програм для національних меншин» (Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015 р.); на звітних наукових конференціях викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (2012-2015 рр.); на засіданнях кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (2012-2015 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 2380/01 від 24.12.2014 р.), ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (довідка № 933 від 31.10.2014 р.), Переяслав-Хмельницької гімназії (довідка № 1012 від 25.11.2014 р.), Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5 (довідка № 2 від 17.12.2014 р.).

Публікації. Зміст дисертаційної роботи висвітлено у дев'яти публікаціях авторки, з них: шість – одноосібних статей у наукових фахових виданнях України, одна – стаття у зарубіжному фаховому періодичному виданні (Азербайджан), одна – стаття в інших наукових виданнях, одна – тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (234 найменування, з них 46 іноземною мовою) та 4 додатки (на 58 сторінках). Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінках. Робота містить 11 таблиць та 6 рисунків на 14 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 250 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження; визначено мету, об'єкт, предмет і завдання роботи; розкрито теоретико-методологічну основу і методи дослідження; висвітлено його наукову новизну і практичне значення; подано інформацію щодо апробації та впровадження результатів дослідження, структуру роботи та публікації.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми міжетнічної толерантності старшокласників»* – представлено аналіз підходів до соціально-психологічних аспектів концептуалізації поняття «міжетнічна толерантність», розкриті теоретичні засади дослідження феномена,

проаналізовані психолого-педагогічні умови формування міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі.

Теоретичні й емпіричні дослідження толерантності представлені у наукових доробках зарубіжних вчених у контексті: соціальних запитів та психологічної стійкості особистості до етнічної, культурної, соціальної, світоглядної різноманітності світу (Т. Адорно, Д. Левінсон, Г. Олпорт, Г. У. Солдатова, Е. Фромм); морального імперативу зрілої особистості, сторонами та проявами якого є емпатія, альтруїзм, довіра, співробітництво, прагнення до діалогу, віротерпимість (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, Р. Янов-Бульман); здатності індивіда протистояти зовнішнім впливам, які виводять людину зі стану нервово-психічної рівноваги (Дж. Грінберг, О. Р. Лурія).

Останніми роками чітко окреслилося проблемне поле дослідження феномена «міжетнічна толерантність», яке інтенсивно формувалося у науковому просторі поліетнічних країн (М. Баліашвілі, Дж. У. Беррі, Д. Бітнерова, Л. М. Дробижева, Р. Калін, Н. М. Лебедева, Д. Мак-Дугал, Л. Мелікішвілі, М. Моравкова, Б. А. Рірдон, П. Дж. Роуз, Н. Сарджвеладзе, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, А. Н. Татарко, Р. Шермерхорн, Н. Шушаньї та ін.). Воно включає поняттєво-термінологічний апарат, концепції міжетнічної толерантності, соціальні і психологічні умови її формування та функціонування, можливості реалізації у конкретних обставинах, зокрема у процесі міжособистісного спілкування. Аналіз наукового доробку вказаних дослідників засвідчує, що вони трактували феномен «міжетнічна толерантність» як терпиме ставлення до «чужого», віддаленого від усталених традицій, людей зі спільним етнічним походженням та уявленнями про соціальні, культурні, моральні цінності; налаштованість на позитивну взаємодію з носіями інших, відмінних від своєї етнічностей, результатом чого має стати така психологічна атмосфера, яка передбачає рівність у взаєминах та повагу до цінностей інших народів і культур; налаштованість на позитивні результати реалізації міжетнічної толерантності, виявом чого, передусім, є відсутність напруги, конфліктів в етнічно різноманітній спільноті людей на різних рівнях простору, зокрема й у шкільному середовищі. Сутність цих положень відображає ті умови, які необхідно створити та забезпечити їх реалізацію для успішного формування міжетнічної толерантності особистості.

Особливо актуальним є питання створення і реалізації умов формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, оскільки саме учні – це майбутнє доросле населення кожної країни, яке буде реалізувати принципи толерантності чи, навпаки, інтолерантності у соціально-політичній, економічній, міжгруповій та міжособистісній взаємодії

Серед зарубіжних досліджень, присвячених проблемам міжетнічної толерантності учнів можна, передусім, виділити роботи: А. Асеєвої, яка досліджувала роль школи у становленні міжетнічної толерантності у полікультурному місті; Д. Бітнерової щодо аналізу стану міжетнічних стосунків у чеських школах та пошуки моделей міжетнічної толерантності; О. Гаасхолт та Л. Тогембі встановили зв'язок між вихованням міжетнічної

толерантності та політичними орієнтаціями учнів-старшокласників на прикладі досвіду, накопиченого у Данії; І. Л. Грінфельд прослідковував динаміку формування у підлітковому віці соціокультурної ідентичності; Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко досліджували міжкультурний діалог у школі та розробили тренінг етнічної толерантності для учнів; О. Ю. Межіна займалася проблемою формування міжетнічної толерантності підлітків в установах додаткової освіти; М. Моравкіна, Н. В. Недорезова, Н. О. Симаченко розглядали психолого-педагогічні аспекти толерантності у міжособистісному спілкуванні старшокласників; Е. П. Непочатих аналізував соціально-психологічні аспекти формування міжетнічної толерантності учнів міської школи; Н. Сарджвеладзе, Н. Шушаньї, Л. Мелікішвілі, М. Баліашвілі запропонували методики виховання толерантності у поліетнічному шкільному колективі; П. В. Степанова досліджувала теоретико-методологічні проблеми виховання толерантності в учнів; Д. Мак Дугалл вивчав проблему подолання етнічних упереджень засобами освіти у школах Канади; Д. Хейд здійснив теоретичний аналіз проблеми виховання толерантності в учнівському середовищі.

Вітчизняні дослідники (І. В. Данилюк, В. Б. Євтух, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко О. В. Хижняк та ін.) активізували науковий пошук у напрямку обґрунтування закономірностей та особливостей формування, функціонування та розвитку міжетнічної толерантності в українському контексті, а також адаптації концепцій зарубіжних дослідників до українських практик.

Серед українських дослідників вивченням міжетнічної толерантності учнів займалися: Е. О. Ангеліна (етнічна толерантність старшокласників), І. В. Брунова-Калісецька (кроскультурні особливості соціальної дистанції у рамках міжетнічної адаптації учнів старших класів в умовах українських реалій), А. А. Ленд'ел (підготовка майбутніх учителів музики до інтеркультурного діалогу в умовах поліетнічного регіону України), Г. А. Назаренко (виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності), В. Н. Павленко (етнічні та національні ідентифікації й уявлення в українських дітей і підлітків), В. В. Прискар (міжетнічна толерантність у структурі формування національно-культурних цінностей учнівської молоді).

Опрацювання вітчизняних і зарубіжних літературних джерел дає нам можливість розглядати *міжетнічну толерантність старшокласників* як специфічну форму їх індивідуально-особистісного ставлення до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття, що базується на усвідомленій терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

Чинники, які впливають на стан міжетнічної толерантності та соціальні і психологічні умови її формування дискутуються у працях Л. М. Дробіжевої, В. Б. Євтуха, Б. А. Рірдон, О. В. Хижняка та ін. До провідних *психологічних чинників* розвитку міжетнічної толерантності відносять: усталеність певної

етнічної ідентичності представників міжетнічної взаємодії (О. Гнатюк, І. Л. Гринфельд, К. Коростеліна, І. В. Кряж та ін.); настанова різних етнофорів на взаємодію один з одним (О. В. Петрунько, О. П. Шестаковський та ін.); етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень (П. І. Гнатенко, І. С. Кон, В. Н. Павленко та ін.); особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й виявляються в особливостях їх поведінки (Л. О. Аза, І. В. Брунова-Калисецька, Л. Г. Іонін, В. В. Кочетков та ін.).

Досліджено механізми функціонування міжетнічної толерантності (Г. О. Кісла, М. В. Литвинчук, М. О. Шульга та ін.). Одним з ефективних засобів формування міжетнічної толерантності є розвиток позитивної етнічної ідентичності через механізми етнічної ідентифікації (Н. І. Буркало), етнічної рефлексії й етнічної інтеракції (Л. О. Аза, В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Е. В. Юркова).

Етнічна ідентичність є певним чином психофізіологічно заданою, й разом з тим, на її формування та розвиток впливають чинники соціального і психологічного характеру (Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко), а старшокласники, в силу вікових особливостей, чутливі до корекційно-розвивальних впливів, тому реалізація програми у шкільному середовищі є добрим підґрунтям для формування міжетнічної толерантності старшокласників.

При реалізації програми ми опиралися на визначені теоретично та перевірені емпірично чинники, психолого-педагогічні умови та модель їх формування в учнів старшого шкільного віку.

Проблема психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності, підґрунтя якої закладається ще у дитячому й активно формується у підлітковому та ранньому юнацькому віці, останнім часом набирає значної ваги у психолого-педагогічних дослідженнях. У цьому сенсі шкільне середовище є продуктивним для вивчення перцептивних і поведінкових аспектів та моделей міжетнічної толерантності старшокласників, оскільки дає змогу зафіксувати рівень міжетнічної толерантності як стартової платформи для її регулювання й визначити стратегію управління процесом її формування та функціонування як всередині, так і поза межами школи (А. Г. Асмолов, О. А. Грива, С. В. Дрожжина, Г. С. Кожухарь, О. З. Лютак, В. В. Пискар, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова та ін.).

Узагальнення теоретичних та емпіричних наукових доробок дозволило нам припустити, що психолого-педагогічними умовами формування міжетнічної толерантності старшокласників є: забезпечення усвідомлення учнями через різні складові навчально-виховного процесу поліетнічності сучасного світу та тенденцій до зростання його етнокультурної диверсифікації й того, які переваги і ризики вона містить для України; використання вивірених часом і практикою психолого-педагогічних підходів до формування толерантності, що базуються на прагненні досягти у навчально-виховному процесі реалізації соціальних запитів безконфліктної міжетнічної взаємодії;

створення і впровадження у систему шкільної освіти факультативних навчальних програм та тематичних уроків для старшокласників, з вивчення історії та культури людей, які населяють планету, передусім тих, з якими вони вже взаємодіють чи можуть тісно взаємодіяти в подальшому; формування поваги до індивідуально-неповторних у культурологічному й психологічному плані особливостей та індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп; виключення із взаємодії ціннісно-світоглядних засад, на яких може проростати будь-яка форма інтолерантності й нетерпимості та заміна їх такими, які стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії; формування умінь і навичок здатності до вибудовування міжетнічних стосунків на основі взаємної довіри і поваги; забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолог, соціальний педагог, педагог-організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу, регулює процес формування міжетнічної толерантності.

Окреслені теоретичні положення було покладено в основу емпіричного вивчення особливостей прояву, критеріїв та рівнів розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.

У другому розділі – *«Емпіричне дослідження особливостей прояву та рівнів розвитку міжетнічної толерантності у старшокласників»* представлено програму та результати емпіричного дослідження рівнів розвитку міжетнічної толерантності у старшокласників; охарактеризовано вибірку, описано методи, подано результати дослідження та їх інтерпретацію.

Теоретичний аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових джерел дозволив нам визначити методологічні та методичні принципи психодіагностичного дослідження чинників впливу та психолого-педагогічних умов розвитку міжетнічної толерантності старшокласників на основі особистісно-діяльнісного та генетико-моделюючого підходів (І. Д. Бех, С. Д. Максименко та ін.).

Завданням цього етапу дослідження, було емпіричне визначення й аналіз показників і особливостей основних чинників впливу, рівнів розвитку та психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників, теоретично обґрунтованих нами у першому розділі дисертаційної роботи.

Для встановлення чинників впливу та психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників ми застосували психодіагностичні методики: «Шкала соціальної дистанції» (авт. Е. Богардус, адапт. Л. Г. Почебут), «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д. В. Адамчук, В. С. Собкин), «Я й інший» (авт. Г. Л. Бардинер).

Опрацювання результатів емпіричного дослідження за вказаними методиками та узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження з використанням коефіцієнта рангової кореляції (r-Спірмена) засвідчує, що виявлені зв'язки між різними чинниками міжетнічної толерантності мають значущі відмінності залежно від віку та статі старшокласників. Зокрема дівчата схильні терплячіше ставитись до проживання інших народів на території

України ($r=0,175$ при $p \leq 0,011$), з меншою пересторогою сприймають переїзд до країни представників інших спільностей, які схожі за расою чи національністю ($r=0,142$ при $p \leq 0,040$) або відрізняються за цими показниками ($r=0,165$ при $p \leq 0,017$). Дівчата фіксують у свідомості більше фактів негативного ставлення в Україні до представників інших національностей, ніж хлопці ($r=0,211$ при $p \leq 0,002$).

Аналіз результатів кореляційного аналізу виявив також вікові особливості проявів міжетнічної толерантності старшокласників. Чим молодшим є респондент, тим більш чутливий він є до проявів негативного ставлення до осіб, які належать до інших етнічних спільностей, ніж він сам ($r=0,315$ при $p \leq 0,000$) та більш позитивно ставиться до поліетнічності українського суспільства ($r=-0,144$ при $p \leq 0,037$). Чим старшими стають досліджувані, тим більш негативно вони ставляться до міграції на територію України осіб інших національностей, які схожі на них ($r=-0,268$ при $p \leq 0,000$) або відрізняються за зовнішніми ознаками ($r=-0,206$ при $p \leq 0,003$).

Уявлення про себе як представника титульної нації (українця) сприяють тому, що старшокласники починають сприймати зростання кількості інших етносів на території України як загрозу її культурному життю ($r=0,150$ при $p \leq 0,030$). На нашу думку, це зумовлено історично, оскільки тривалий час наша країна перебувала у складі інших держав, що негативно впливало на її культурний та соціально-економічний розвиток.

Також нами виявлена тенденція у досліджуваних, які визначають себе як українців, до зростання негативного ставлення щодо в'їзду на територію України з метою довготривалого чи постійного проживання осіб, які відрізняються расовою або національною приналежністю ($r=0,160$ при $p \leq 0,014$). Інформованість про проживання різних етносів на території України не залежить ні від віку ($r=0,106$ при $p \leq 0,126$), ні від статі ($r=0,124$ при $p \leq 0,074$) респондентів.

Дослідження взаємозв'язку особливостей ставлення до груп етнофорів та анкетних даних старшокласників дозволив зробити висновки про значущий вплив віку і статі на індивідуальні прояви міжетнічної толерантності респондентів. Дівчата готові приймати представників інших етнічних груп більше, ніж хлопці, зокрема азербайджанців ($r=0,262$ при $p \leq 0,000$), чеченців ($r=0,106$ при $p \leq 0,126$), арабів ($r=0,189$ при $p \leq 0,006$), афганців ($r=0,262$ при $p \leq 0,000$), китайців ($r=0,181$ при $p \leq 0,009$), негрів ($r=0,184$ при $p \leq 0,008$) та турків ($r=0,166$ при $p \leq 0,016$). Означені результати пов'язані і з результатами дослідження вікових особливостей ставлення до етнічних груп старшокласників. Виявлено, що чим старшими є респонденти, тим менше вони хочуть допускати представників інших етносів до свого оточення: азербайджанців ($r=0,194$ при $p \leq 0,005$), чеченців ($r=0,143$ при $p \leq 0,039$), арабів ($r=0,177$ при $p \leq 0,010$), афганців ($r=0,176$ при $p \leq 0,011$), китайців ($r=0,177$ при $p \leq 0,010$), негрів ($r=0,145$ при $p \leq 0,036$) та турків ($r=0,170$ при $p \leq 0,014$). Величина інтегрального індексу дистанційованості також детермінується віком ($r=0,220$ при $p \leq 0,001$) і статтю ($r=0,225$ при $p \leq 0,001$) респондентів.

Особливу увагу привертає той факт, що значні відмінності між статями та серед різних вікових груп виникають у ставленні до груп етнофорів, які відрізняються кольором шкіри. На нашу думку це зумовлено недостатніми знаннями про культурні, релігійні, соціальні, психологічні та світоглядні особливості цих етносів у старшокласників. При цьому, диференціація налаштованості на позитивну взаємодію структурується таким чином (у порядку зростання індексу національної дистанційованості): українці; представники слов'янських народів – *високий рівень толерантності (67%)*; вихідці із неслов'янських народів, які довгий час мешкали разом за часів Радянського Союзу – *середній рівень толерантності (20%)*; етнофори, котрі вирізняються із основної маси населення кольором шкіри, мешканці України недавнього іммігрантського походження – *низький рівень толерантності (інтолерантність) (13%)* досліджуваних.

Узагальнений аналіз теоретичних та емпіричних результатів дослідження дав можливість обґрунтувати критерії міжетнічної толерантності (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до мігрантів та представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію), визначити показники та рівні (високий, середній, нижчий середнього та низький) міжетнічної толерантності старшокласників: *високий рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість та прийняття факту поліетнічності українського суспільства, доброзичливе ставлення до представників інших етнічних груп та позитивна налаштованість на взаємодію з ними у різних життєвих ситуаціях (залежно від конкретної етнічної приналежності) – шлюб, навчання, праця, дружба, близькість проживання, культурні зв'язки, надання громадянства та ін.)) демонструють – 28% досліджуваних; *середній рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту та, переважно, позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, зокрема у ситуаціях спільного навчання, праці, близькості проживання та культурних зв'язків) притаманний – 29% досліджуваних; *нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності* (часткова усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту, відносно позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, переважно у ситуаціях спільного навчання, праці та культурних зв'язків) притаманний – 15% досліджуваних; *низький рівень міжетнічної толерантності* (неусвідомлюваність чи неприйняття факту поліетнічності українського суспільства, переважно негативно-стереотипне ставлення й негативна налаштованість (чи її відсутність) на взаємодію з представниками інших етнічних груп (часткове виключення можуть становити лише культурні зв'язки, наприклад, туризм) – демонструють 28% респондентів.

Отже, зважаючи на результати констатувального експерименту щодо не достатньої сформованості у значної частини досліджуваних етнічної толерантності, виникає необхідність у створенні відповідних умов та пошуку

шляхів і засобів, методів і прийомів організованої роботи з формування етнічної толерантності старшокласників.

У третьому розділі – *«Психологічний супровід формування міжетнічної толерантності старшокласників»* – представлено теоретичне обґрунтування програми психологічного супроводу формування міжетнічної толерантності старшокласників, наведено змістові та процесуальні аспекти апробації авторської програми, психолого-педагогічні умови її впровадження у практику шкільного середовища; результати формувального експерименту й рекомендації учителям-предметникам, практичним психологам, соціальним педагогам.

Модель психологічного супроводу розвитку міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці представлена нами на рис. 1. (див. с. 13).

Вона включає індивідуальну та групову роботу зі старшокласниками, а також координування роботи сім'ї і школи.

Робота з учнями передбачала розробку та апробацію соціально-психологічного тренінгу *«Розвиток міжетнічної толерантності старшокласників»*.

Тренінгова робота базувалася на дотриманні таких її принципів: *принцип єдності діагностики і корекції; принцип системності; діяльнісний принцип; принцип активності; принцип дослідницької позиції; принцип постійного зворотного зв'язку; принцип наступності та послідовності; принцип добровільності; принцип доброзичливості та довіри.*

Тренінгова програма передбачала три етапи: *діагностичний, розвивальний, підсумковий*. На *розвивальному етапі* вирішувалися основні завдання тренінгу та здійснювалася поточна психодіагностика, яка проводилася методом зворотного зв'язку на підставі інтерпретації поведінкових реакцій, рефлексії почуттів і емоційних станів учнів. На *підсумковому етапі* аналізуються отримані результати формувального етапу дослідження.

Мета соціально-психологічного тренінгу: усвідомлення учнями поняття та змісту міжетнічної толерантності; формування уявлень про толерантність як універсальний принцип життя людини; розвиток міжетнічної толерантності як особистісної властивості старшокласників. Відповідно до **мети** тренінгу було визначено його **завдання:** ознайомити старшокласників з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», «міжетнічна толерантність» критеріями і соціальними виявами толерантності й інтолерантності, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах, зокрема, міжетнічної толерантності; показати можливість зміни інтолерантного ставлення особистості на толерантне; навчити учасників конкретних прийомів, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості й, зокрема, міжетнічної толерантності; визначити межі власної міжетнічної толерантності; розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, гідність і самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

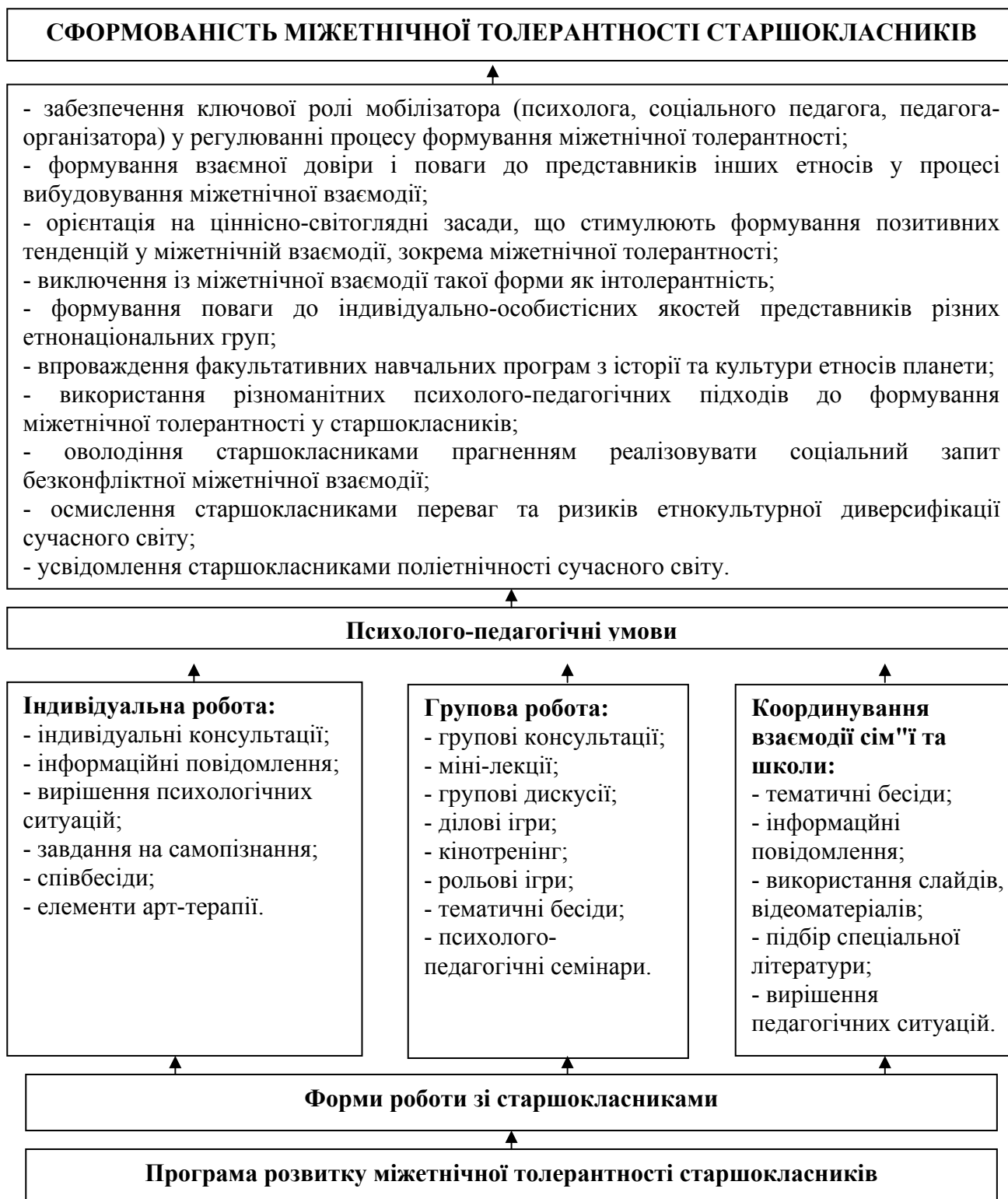

Рис. 1. Психологічний супровід формування міжетнічної толерантності старшокласників.

Форми і методи роботи: обговорення, дискусія, мозковий штурм, рольові ігри, робота у групах, опитувальники. Структура програми: 12 занять тривалістю від 1,5 години до 2 год. Формувальний експеримент проводився на

базі Переяслав-Хмельницької гімназії. Експериментальна та контрольна групи включали по 27 осіб.

Акцент у реалізації психологічного супроводу було зроблено на застосуванні тих методів і форм роботи, які уможлилювали реалізацію зазначених вище психологічних умов формування міжетнічної толерантності у старшокласників: міні-лекції, бесіди, диспути, ділові та рольові ігри, психодіагностичні вправи, методи реконструкції і трансформації простору, у якому реалізувалася міжетнічна взаємодія старшокласників.

Ефективним інструментом формування міжетнічної толерантності старшокласників є міжкультурний діалог та мультикультурна освіта. Ефективними були пропозиції щодо реформування та доповнення шкільних навчальних програм. Вони базуються на чотирьох підходах: *підхід окремих внесків* (до програм включається інформація про внесок кожного народу в культурну скарбницю людства); *адаптивний підхід* – включення до програм концепцій, пов'язаних з полікультурністю; *трансформаційний підхід* – зміст шкільних навчальних програм має включати теми, які знайомлять учнів з різноманітними етноконцепціями та виробляють у них здатність формулювати власну точку зору; *підхід соціальної співучасті*, коли старшокласники спонукаються до участі у розв'язанні проблем, пов'язаних з феноменом етнічності.

Важливою умовою є ключова роль мобілізатора (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу (вихователями, вчителями-«предметниками», передусім з циклу соціально-гуманітарних дисциплін), регулює процес формування міжетнічної толерантності.

Після впровадження комплексної програми формування міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі було проведено повторне дослідження показників сформованості міжетнічної толерантності. Ефективність роботи визначалася шляхом порівняння показників міжетнічної толерантності у старшокласників контрольної та експериментальних груп. Достовірність отриманих результатів дослідно-експериментальної роботи перевірялася за допомогою методів математичної статистики (за t-критерієм Стьюдента).

Узагальнений аналіз динаміки показників інтегрального індексу дистанційованості старшокласників за рівнями етнічної толерантності старшокласників засвідчив, що: для першої групи етнофорів (представники слов'янських народів – *високий рівень толерантності*) до та після формувального впливу статистично значущих змін у ньому не відбулось.

Дослідження зміни ставлення старшокласників до представників другої групи етносів (представники колишніх республік СРСР – *середній рівень толерантності*) засвідчило, що після формувального експерименту статистично значуще зріс відсоток осіб, які готові ближче допустити до себе грузинів ($t=-2,318$ при $p \leq 0,05$), євреїв ($t=-2,492$ при $p \leq 0,05$), кримських татар ($t=-2,168$ при $p \leq 0,05$), циган ($t=-2,155$ при $p \leq 0,05$), чехів ($t=-2,431$ при

$p \leq 0,05$) та чеченців ($t=-2,557$ при $p \leq 0,05$). Дослідження зміни ставлень старшокласників до представників другої групи етносів (етнофори, котрі вирізняються кольором шкіри (мешканці України недавнього іммігрантського походження – *низький рівень толерантності* - інтолерантність), дозволяють зробити висновки про готовність старшокласників до зменшення дистанції з арабами ($t=-2,431$ при $p \leq 0,05$), китайцями ($t=-2,857$ при $p \leq 0,05$) та турками ($t=-2,431$ при $p \leq 0,05$).

Загалом спостерігається позитивна тенденція диференціації налаштованості на позитивну взаємодію з представниками інших етнічних груп, яка структурується таким чином (динаміка зростання індексу національної дистанційованості): українці; представники слов'янських народів - *високий рівень толерантності* (62 % з 60%); вихідці із неслов'янських народів, які довгий час мешкали разом за часів Радянського Союзу – *середній рівень толерантності* (31 % з 24%); етнофори, котрі вирізняються із основної маси населення кольором шкіри, мешканці України недавнього іммігрантського походження – *низький рівень толерантності* (інтолерантність) (7% з 16%) досліджуваних.

Провівши узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження після формуального експерименту, ми виявили виражену позитивну динаміку показників рівнів міжетнічної толерантності старшокласників і встановили, *що високий рівень міжетнічної толерантності* демонструють 34% (з 28% до ФЕ) досліджуваних; *середній рівень міжетнічної толерантності* притаманний – 47% (з 29% до ФЕ) досліджуваних; *нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності* діагностовано у 7% (з 15% до ФЕ) досліджуваних; *низький рівень міжетнічної толерантності* залишається притаманний 12% (з 28% до ФЕ) респондентів. Байдужого ставлення до питання міжетнічної взаємодії з представниками різних етнічних спільнот не виявлено.

Таким чином, повторне діагностичне дослідження підтвердило доцільність врахування визначених психолого-педагогічних умов та ефективність впровадженої нами програми психологічного супроводу формування міжетнічної толерантності у старшокласників.

На основі отриманих результатів ми сформулювати психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на допомогу шкільним психологам, педагогам та батькам учнів старшого шкільного віку щодо оптимального розвитку у старшокласників нормативних показників міжетнічної толерантності.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз психологічних підходів до проблеми феномена міжетнічної толерантності; виявлено і проаналізовано основні психолого-педагогічні чинники та механізми розвитку міжетнічної толерантності, обґрунтовано критерії, визначено показники, рівні та психологічні умови формування міжетнічної толерантності у старшокласників; обґрунтовано, розроблено і апробовано програму формування етнічної

толерантності старшокласників у шкільному середовищі. Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Міжетнічна толерантність є багатограним соціальним та психологічним явищем міжетнічної взаємодії і виступає характерною рисою суспільного розвитку поліетнічного суспільства, яким є й українське суспільство. Внаслідок процесів глобалізації етнічна строкатість конкретних країн буде поглиблюватися, що може ускладнювати процеси міжгрупової й міжособистісної взаємодії представників різних етнофорів та провокувати конфліктогенні ситуації. Відповідно, постає завдання формування міжетнічної толерантності у поліетнічних суспільствах, до яких відноситься й Україна, в системі шкільної освіти.

Міжетнічну толерантність старшокласників ми визначаємо як позитивно налаштоване індивідуально-особистісне відношення учнів до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття світу, яке базується на усвідомленій адекватній терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної конструктивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

2. На формування та функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі впливають *соціальні* (етнічна наповненість конкретних регіонів та поліетнічність країни загалом; різноплановість соціальних та культурних контекстів міжетнічної взаємодії; соціально-економічний розвиток місцевості (регіону); наявність дискримінації та конкуренція за ніші у соціальній сфері життєдіяльності; політика держави у галузі міжетнічних відносин та сфері освіти з врахуванням етнічного чинника) та *психологічні* (усталеність певної етнічної ідентичності представників міжетнічної взаємодії; їх соціальне походження та соціальний статус; настанова різних етнофорів на взаємодію одного з одним; етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень; особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й виявляються в особливості їх поведінки) чинники. Механізмами впливу на формування міжетнічної толерантності у старшокласників є етнічна ідентифікація, етнічна рефлексія та міжетнічна інтеракція.

Міжетнічна толерантність старшокласників характеризується певними віковими та гендерними особливостями: чим молодшим є респондент, тим більш чутливий він є до проявів негативного ставлення до осіб, які належать до інших етнічних спільностей, ніж він сам та більш позитивно ставиться до поліетнічності українського суспільства; чим старшими стають досліджувані, тим більш негативно вони ставляться до міграції на територію України осіб інших національностей; при цьому, дівчата схильні терплячіше ставитись до проживання інших народів на території України, з меншою пересторогою сприймають переїзд до країни представників інших етнічних груп.

3. Обґрунтовано критерії (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію), визначені показники та рівні (низький, нижче середнього, середній, високий) міжетнічної толерантності старшокласників. Зафіксовано, що третині старшокласників притаманний *низький рівень міжетнічної толерантності*, який характеризується неусвідомлюваністю чи неприйняттям факту поліетнічності українського суспільства, переважанням негативно-стереотипного ставлення й негативною налаштованістю на взаємодію з представниками інших етнічних груп.

Недостатній рівень сформованості у старшокласників міжетнічної толерантності зумовив пошук умов, шляхів та засобів розвитку даного феномена.

4. Визначено психолого-педагогічні умови успішного формування міжетнічної толерантності у старшокласників: забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолога, соціального педагога, педагога-організатора) у регулюванні процесу формування міжетнічної толерантності; формування взаємної довіри і поваги до представників інших етносів у процесі вибудовування міжетнічної взаємодії; орієнтація на ціннісно-світоглядні засади, що стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, зокрема міжетнічної толерантності; виключення із міжетнічної взаємодії такої форми як інтолерантність; формування поваги до індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп; впровадження факультативних навчальних програм з історії та культури етносів планети; використання різноманітних психолого-педагогічних підходів до формування міжетнічної толерантності у старшокласників; володіння старшокласниками прагненням реалізовувати соціальний запит безконфліктної міжетнічної взаємодії; усвідомлення й осмислення старшокласниками поліетнічності сучасного світу, переваг та ризиків його етнокультурної диверсифікації.

5. Теоретичним обґрунтуванням авторської програми формування та розвитку міжетнічної толерантності учнів старшого шкільного віку виступили генетико-моделюючий та особистісно-діяльнісний підходи та положення про те, що українське шкільне середовище є продуктивним простором для реалізації формувальної програми з огляду на кілька причин: воно дає можливість формування впливу на становлення і розвиток особистості у цілком конкретних умовах й визначених межах, що уможлиблює концентрацію зусиль, зокрема, і на формуванні міжетнічної толерантності, а, отже, відкриває перспективу досягнення позитивного результату; у шкільному середовищі є важливе підґрунтя для успішної формувальної роботи зі старшокласниками – системний та послідовний навчально-виховний процес, який дає можливість вибудувати конструкт формування й функціонування міжетнічної толерантності з проєкцією на позитивні результати через включення у навчальні програми предметів, які сприяють посиленню позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, а позаурочні заходи планувати так, щоб у них було місце ініціативам,

спрямованим на формування міжетнічної толерантності; могутнім чинником формування міжетнічної толерантності є позитивний зміст міжетнічної взаємодії організованої у процесі різних форм культурно-просвітницької та виховної роботи, які достатньо широко представлені в українських школах); перспективою для формування міжетнічної толерантності є включення у навчально-виховний процес «спеціального учасника» (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор) процесу формування міжетнічної толерантності, що опікується, передусім, соціально-виховними завданнями.

6. Результатом впровадження авторської програми формування міжетнічної толерантності старшокласників стало: підвищення рівня усвідомленості старшокласниками сутності міжособистісної толерантності та чинників, що її зумовлюють, об'єктивація психологічних умов усвідомлення та рефлексії етнічної ідентичності, підвищення рівня й розширення сфери їх успішної міжетнічної взаємодії; зростання позитивного ставлення досліджуваних до поліетнічності українського суспільства.

На основі визначених теоретичним та емпіричним шляхом чинників впливу та психологічних умов розвитку етнічної толерантності старшокласників ми сформулювати психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на допомогу шкільним психологам, педагогам та батькам учнів старшого шкільного віку щодо оптимального розвитку у них нормативних показників міжетнічної толерантності.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми та відкриває перспективи подальшої дослідницької роботи щодо визначення взаємозалежності між індивідуальними психологічними особливостями учнів та рівнем їх міжетнічної толерантності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Хараджи М. В. Міжетнічна толерантність: концептуалізація поняття / М. В. Хараджи // Гуманітарний вісник ДВНЗ «ПХДПУ імені Григорія Сковороди»: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 19. – Том I. – С. 333-339.

2. Хараджи М. В. Теоретико-методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності / М. В. Хараджи // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 5. – С. 160-174.

3. Хараджи М. В. Міжетнічна толерантність у шкільному середовищі: українські реалії / М. В. Хараджи // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Київ: Інститут соціальної та політичної психології, 2011. – Вип. 29 (32). – С. 89-100.

4. Хараджи М. В. Соціально-психологічні контексти міжетнічної толерантності / М. В. Хараджи // Міжнародний науковий форум: соціологія

психологія, педагогіка, менеджмент: збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 6. – С. 141-159.

5. Хараджи М. В. Чинники та особливості практик формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі / М. В. Хараджи // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2011. – Том 13, частина 6. – С. 379-391.

6. Хараджи М. В. Комплексна програма психологічного супроводу формування міжетнічної толерантності старшокласників: теоретичне обґрунтування / М. В. Хараджи // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць / Ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. – Вип. 19-20. – С. 182-196.

Стаття у зарубіжному фаховому періодичному виданні:

7. Kharadzhy M. Methods of Teaching Secondary School Seniors Interethnic Tolerance: Recommendations and Implementation Capabilities / M. Kharadzhy // *Gənc alimlərin əsərləri*. – № 11. – Bakı (Azərbaycan), 2014. – P. 31-37.

Стаття в інших наукових виданнях:

8. Kharadzhy M. Interethnic Tolerance: Perception by Students in the Case of the Ukrainian Secondary Schools / Maryna Kharadzhy // *Ethnicity: Ukrainian Perspectives. General Introduction*. – Warsaw-Kiev: DUX Sp.z.o.o., 2013. – P. 73-81.

Тези доповідей на наукових конференціях:

9. Хараджи М. В. Основні психологічні напрями в дослідженні толерантності особистості / М. В. Хараджи // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Матеріали звітної-наукової конференції викладачів, аспірантів і докторантів Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій / гол. ред. В. Б. Євтух. – Вип. 1. – Київ: ТОВ «НВП» «Інтерсервіс», 2015. – С. 118-121.

АНОТАЦІЇ

Хараджи М. В. Психолого-педагогічні умови розвитку міжетнічної толерантності старшокласників. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню впливу психолого-педагогічних умов на формування міжетнічної толерантності старшокласників.

Визначено психолого-педагогічні умови, проаналізовано чинники та механізми розвитку міжетнічної толерантності; обґрунтовано критерії (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію) та виявлено особливості, рівні (низький, нижче середнього, середній, високий) і показники сформованості даного феномена у старшокласників.

Встановлено, що третині старшокласників притаманний *низький рівень міжетнічної толерантності*, який характеризується неусвідомлюваністю чи неприйняттям факту поліетнічності українського суспільства, переважанням негативно-стереотипного ставлення й негативної налаштованості на взаємодію з представниками інших етнічних груп.

Обґрунтовано, розроблено, й апробовано програму психологічного супроводу формування й розвитку міжетнічної толерантності учнів старшого шкільного віку; доведено її ефективність та необхідність використання у процесі цілеспрямованих впливів на особистість старшокласників; розроблені психолого-педагогічні рекомендації щодо оптимального розвитку нормативних показників міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.

Ключові слова: толерантність, міжетнічна толерантність, міжетнічна взаємодія, психолого-педагогічні умови, старшокласники.

Хараджи М. В. Психолого-педагогические условия развития межэтнической толерантности старшеклассников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена исследованию влияния психолого-педагогических условий на формирование межэтнической толерантности старшеклассников.

Определены психолого-педагогические условия формирования межэтнической толерантности старшеклассников: обеспечение ключевой роли мобилизатора - психолога, социального педагога, педагога-организатора в регулировании процесса формирования межэтнической толерантности; формирование взаимного доверия и уважения к представителям других этносов в процессе выстраивания межэтнического взаимодействия; ориентация на ценностно-мировоззренческие принципы, которые стимулируют формирование положительных тенденций в межэтническом взаимодействии, в частности межэтнической толерантности; исключение из межэтнического взаимодействия такой формы как интолерантность; формирование уважения к индивидуально-личностным качествам представителей различных этнонациональных групп; внедрение в учебный процесс факультативных учебных программ по истории и культуре этносов планеты; использование различных психолого-педагогических подходов к формированию межэтнической толерантности у старшеклассников; наличие у старшеклассников стремления реализовывать социальный запрос бесконфликтного межэтнического взаимодействия; осознание и осмысление старшеклассниками полиэтничности современного мира, преимуществ и рисков его этнокультурной диверсификации.

Проанализированы факторы и механизмы развития межэтнической толерантности; обоснованы критерии (осознание полиэтничности украинского общества, ценностное отношение к представителям различных этнических групп, направленность на межэтническое взаимодействие), выявлены

особенности, уровни (низкий, ниже среднего, средний, высокий) и показатели сформированности данного феномена у старшеклассников.

Установлено, что у трети старшеклассников доминирует низкий уровень межэтнической толерантности, который характеризуется неосознаваемостью или неприятием факта полиэтничности украинского общества, преобладанием отрицательно-стереотипного отношения и негативной настроенности на взаимодействие с представителями других этнических групп.

Обоснованна, разработана и апробированна программа психологического сопровождения формирования и развития межэтнической толерантности учащихся старшего школьного возраста; доказана ее эффективность и необходимость использования в процессе целенаправленных воздействий на личность старшеклассников; разработаны психолого-педагогические рекомендации по оптимальному развитию нормативных показателей межэтнической толерантности в старшем школьном возрасте.

Ключевые слова: толерантность, межэтническая толерантность, межэтническое взаимодействие, психолого-педагогические условия, старшеклассники.

Kharadzhy M. V. The psychologico-pedagogical conditions of development of interethnic tolerance of senior pupils. – Manuscript.

The thesis for scientific degree of candidate of psychological sciences, speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National Pedagogical M.P. Dragomanov University. – Kyiv, 2016.

The thesis is devoted to the study of influence of psychologico-pedagogical conditions upon formation of interethnic tolerance of senior pupils.

The psychologico-pedagogical conditions are determined, the factors and mechanisms of development of interethnic tolerance are analyzed; the criteria (polyethnicity of Ukrainian society, value's attitude towards representatives of different ethnic groups, disposition to ethnic interaction) are substantiated and peculiarities, levels (low, below average, average, high) and indices of the stage of formation of this phenomenon among senior pupils are displayed.

It is fixed that for one third of senior pupils low level of interethnic tolerance is inherent, which is characterized by unconsciousness or non-acceptance of the fact of polyethnicity of Ukrainian society, by predominance of negative stereotyped attitude and negative disposition to interaction with representatives of other ethnic groups.

The program of psychological maintenance of formation and development of interethnic tolerance of pupils of senior school age are substantiated, worked out and tested; its efficiency and the necessity of its application in the process of purposeful influences upon the personality of senior pupils are proved; psychologico-pedagogical recommendations concerning optimal development of normative indices of interethnic tolerance in senior school age are elaborated.

Keywords: tolerance, interethnic tolerance, ethnic interaction, psychologico-pedagogical conditions, senior pupils.

Підписано до друку 10.09.2016 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 186
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.